

УДК 37.03

РОЗВИТОК ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Романа Ігнатова

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, 79000 Львів, Україна*

Подано визначення пізнавальної активності, пізнавальної самостійності та пізнавального інтересу. Розкрито компонентний склад пізнавальної активності, визначено рівні розвитку кожного з компонентів, їхні змістові характеристики, обґрунтовано методику їхньої діагностики.

Ключові слова: пізнавальна активність, пізнавальна самостійність, пізнавальний інтерес та ініціативність.

Стрімкість нашого сьогоденного буття, зумовлена політичними, соціально-економічними та науково-технічними чинниками, ставить перед вітчизняною педагогікою нові завдання, пов'язані з розбудовою школи.

З огляду на це особливого значення набувають питання гуманізації процесу навчання, звернення до особистості дитини, проблеми її становлення і зростання.

Життя потребує кардинальної зміни педагогічної свідомості, інтенсивного пошуку ефективних засобів організації навчання і виховання дітей. Вирішення цих питань покладає велику відповідальність на сучасного вчителя, ставить серйозні вимоги до його педагогічної підготовки, володіння активними й інтерактивними методами навчання й виховання.

Сьогодні ми ще не знаємо достеменно, як полегшити важку навчальну працю дітей, організувати її так, щоб вона приносила учням задоволення. Чим глибше наука проникатиме в потаємні процеси мислення і творчості, тим вправніше й впевненіше школа виховуватиме в дітях потребу в знаннях, любов до активної розумової праці, інтерес до навчання.

На підставі аналізу сучасної теорії та практики формування пізнавальної активності учнів зробимо спробу цілісно розкрити сутність цього явища як системи, її компонентний склад, визначити рівні розвитку кожного з них, їхні змістові характеристики, обґрунтувати методику їхньої діагностики.

Проблема формування пізнавальної активності не нова. Її вивчали спеціалісти в галузі психології та педагогіки стосовно навчального процесу (Л. П. Аристова, Ш. І. Ганелін, В. В. Давидов, М. І. Єнікеев, Л. В. Занков, М. М. Левіна, І. Я. Лернер, В. Ф. Паламарчук, П. І. Підкасистий,

М. М. Скаткін, Т. І. Шамова, Г. І Щукіна та ін.). Проте як системне педагогічне явище, що має своєрідну структуру і виявляється на різних рівнях, проблема пізнавальної активності учнів досліджена недостатньо.

На підставі аналізу зазначених та інших психолого-педагогічних досліджень розглянемо формування пізнавальної активності учнів як педагогічну проблему.

Активність людини у наукових дослідженнях трактується як поняття, що охоплює будь-яку діяльність і визначається як спосіб існування органічної матерії взагалі, а також як існування людини зокрема.

Активність особистості – самостійна категорія, соціальне явище, що має специфічні особливості [1, с. 31].

Пізнавальна активність розглядається як специфічна властивість особистості школяра, спрямована на активне набуття знань в інтересах суспільства [10, с. 4]. На підставі аналізу теоретичної літератури вважаємо, що пізнавальна активність є складною системною властивістю суб'єкта, яка інтегрує важливі якісні характеристики його пізнавальної діяльності: пізнавальну самостійність, ініціативність, а також повноту і мобільність його знань, умінь і навичок, що формуються у цьому процесі [8, с. 5].

Різні підходи дослідників і педагогів-практиків до визначення пізнавальної активності, її структури засвідчують передусім природу самого явища як складної інтегративної, багаторівневої у генезисі системи. У наукових дослідженнях структуру цього явища розглядають як будову і внутрішню форму організації системи, єдність стійких взаємозв'язків між її елементами, що може мати різні прояви. Загалом виокремлюють такі важливі компоненти пізнавальної активності суб'єкта, які визначають вищезазначені якісні ознаки його пізнавальної діяльності: мотиваційний (потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, установки), операційний (репродуктивні, стандартизовані, пошукові, творчі дії) та інформаційний (сприйняття матеріалу, зв'язок відомого з невідомим, актуалізація матеріалу) [3, с. 32]. Ця структура характерна для кожної якісної ознаки пізнавальної активності особистості, що визначають сутність цього поняття. На думку науковців, якість кожного зазначеного компонента також формується на різних рівнях: творчому, пошуковому, репродуктивному [8]. Деякі дослідники замість пошукового рівня вводять реконструктивний, сутність якого полягає в здатності учнів змінювати, перебудовувати у різних варіантах знання, що здобуваються [9, с. 3].

Детально розглянемо складові ознаки пізнавальної активності особистості й обґрунтуємо критерії визначення рівнів їхньої сформованості. На підставі аналізу наукових праць виділяємо такі рівні пізнавальної самостійності: репродуктивний (низький рівень) – усвідомлення і засвоєння учнем зразка дії учителя, відтворення цього зразка; реконструктивний

(середній рівень) – оволодіння учнем головними методами і прийомами діяльності й здатністю їх використовувати в аналогічній ситуації; творчий (високий рівень) – здатність школяра застосовувати набуті знання і способи діяльності у нетипових умовах, які учневі не були відомі, й створювати нові дії на основі актуальних знань і умінь [9, с. 3].

Сутність розвитку особистості дитини, на нашу думку, полягає в якісній зміні діяльності, в якій вона фігурує як суб'єкт. Ці зміни відбуваються шляхом ускладнення цілей, завдань, предметних дій, операційної та мотиваційної сторін діяльності, а також завдяки змінам в діяльності самої дитини, яка, набуваючи досвід, стає більш активною і самостійною. Якісні зміни діяльності виявляються в характері, способах її організації. Відбувається рух діяльності з відтворюючо-репродуктивної до пошуково-творчої.

Цей підхід, взятий за основу Т. А. Алексєєнко, ми вважаємо найбільш доцільним. Відповідно до нього виділяємо такі рівні пізнавальної самостійності:

- *низький* – наявні елементи умінь самостійно, але з підказкою, розпізнавати суперечності й визначати їх (учнівська самостійність);
- *середній* – наявні уміння розпізнавати і визначати суперечності, спроможність розв'язувати їх тільки у межах раніше засвоєного (копіювальна самостійність);
- *високий* – достатньо сформовані уміння розпізнавати, визначати і самостійно трансформувати відому орієнтовну основу типового розв'язку суперечності в суб'єктивно нову основу діяльності у процесі виконання нетипового завдання (трансформуюча самостійність);
- *вищий* – належно сформовані уміння розпізнавати, визначати і самостійно конструювати об'єктивно нову основу діяльності у процесі розв'язання нетипової суперечності (творча самостійність).

Формування активності в будь-якому виді діяльності відбувається лише в процесі організації певної діяльності. Творча діяльність – це найвища форма людської діяльності. Це активна взаємодія людини з навколишнім світом, у результаті якої людина цілеспрямовано змінює цей світ і створює щось нове, яке до цього не існувало і має суспільне значення [11, с. 32].

Отже, у процесі творчої діяльності змінюється не тільки довкілля, але й, що особливо важливо, змінюється сама людина, розвиваються її духовні сили і здібності. Творча людина здатна здобувати знання самостійно, а не тільки отримувати їх у готовому вигляді, а потім застосовувати у вирішенні нових завдань. Ось чому творчій навчально-пізнавальній діяльності школярів належить особливе місце у навчальному процесі, оскільки якраз творча

діяльність як найбільш продуктивна має великі можливості для розвитку особистості [12, с. 148].

Як інтегративна якість активності учнів, пізнавальна ініціативність визначає її мотиваційні й емоційні аспекти. На підставі аналізу досліджень можемо висувати, що основою формування пізнавальної ініціативності є пізнавальний інтерес. Інтерес є умовою, способом існування і розвитку людини, складним комплексом емоційно-вольових та інтелектуальних процесів, які активізують її свідомість і діяльність [5, с. 5]. Пізнавальний інтерес є основою активності, самостійності учня у навчанні, його ставлення до школи взагалі; одним з найважливіших чинників навчального процесу, що має значимий вплив на створення світлої та радісної атмосфери навчання, на інтенсивність перебігу пізнавальної діяльності учнів. У ньому виявляється єдність об'єктивної й суб'єктивної сторін пізнавальної діяльності учнів [2]. Як відомо, всі цікаві факти та явища природи, втілені й узагальнені у знання, стають предметом пізнавального інтересу учнів лише тоді, коли набувають для них суб'єктивної значущості.

Пізнавальний інтерес досліджували С. О. Кашин, Н. Г. Морозова, Г. І. Щукіна та ін. Зокрема, Н. Г. Морозова під пізнавальним інтересом розуміє емоційно-пізнавальне ставлення школярів до навчального предмета і виділяє три рівні вияву інтересу, які вважає етапами його становлення:

I – епізодичне переживання як безпосередньо мотивоване, емоційно-пізнавальне ставлення до предмета чи діяльності;

II – стійкий пізнавальний інтерес, коли переживання узагальнюється і стає емоційно-пізнавальним стосовно предмета або діяльності;

III – інтерес-ставлення як стійкий особистісний інтерес, що стає спрямованістю особистості (емоційно-пізнавальною, безпосередньо мотивованою спрямованістю на певну галузь знання або діяльності) [7, с. 11].

Достатньо переконливим і найбільш прийнятним з погляду визначення рівнів сформованості пізнавальної ініціативності вважаємо підхід, який обґрунтовує етапи розвитку пізнавального інтересу. Відповідно до цього підходу формування пізнавального інтересу здійснюється поетапно від нижчого рівня до вищого: від цікавості до епізодичного інтересу і далі до стійкого пізнавального інтересу [6]. Важливою стороною цінності пізнавального інтересу учнів у процесі навчання є те, що за умови його наявності найвідчутніше здійснюється інтеріоризація, тобто процес перетворення зовнішніх реальних дій у внутрішні, розкриття взаємозв'язку діяльності й свідомості.

Визначаючи цінність пізнавального інтересу як чинника підвищення ефективності процесу навчання, слід звернути увагу і на те, що під його впливом активізується не тільки означене вище. Він активізує всю пізнавальну діяльність учня в цілому і психічні процеси, які лежать в основі

його творчої, пошукової, дослідницької діяльності. Під його впливом активніше відбувається сприйняття, гострішим стає спостереження, активізується емоційна й логічна пам'ять, інтенсивніше “працює” уява. Саме інтерес стимулює пошук і допитливість учнів. Під впливом пізнавального інтересу діяльність учнів стає продуктивнішою. Їхні енергетичні ресурси, насичені пізнавальним інтересом, сприяють тривалішому й інтенсивнішому перебігу успішної пізнавальної діяльності, розвивають пізнавальний інтерес [2].

Прояв пізнавальної ініціативності вбачаємо у вираженому бажанні учня виконувати щораз нові й нові завдання без примусу з боку вчителя, у свідомому потягу особистості до самоосвіти, у самостійному збільшенні школярем обсягу знань, у використанні для підготовки до занять додаткової літератури. Наводимо шкалу рівнів сформованості пізнавальної ініціативності, визначену Т. А. Алексєєнко [1, с. 44].

Низький рівень – відсутність цікавості учня до предмета, який вивчається. Короткочасне позитивне ставлення до нього пов'язане із стимулювальною дією викладача у процесі навчання. Його визначають як безініціативний рівень.

Середній рівень – це епізодичний, нестійкий інтерес до навчального предмета, який актуалізується переважно заохочувальним впливом педагога. Учень виявляє інтерес лише у межах матеріалу, викладеного у підручнику, не користується додатковою літературою. Він виконує завдання, однак, зіткнувшись із труднощами, не доводить його до завершення. Іншими словами, це стимульно-продуктивний рівень.

Високий рівень – достатньо глибокий інтерес в обізнаній сфері діяльності; зазвичай актуалізується регулярно без спеціальних додаткових стимулювальних впливів педагога. Учень виявляє інтерес до пошуку нових джерел знань, використовує довідковий, реферативний матеріал тощо (евристичний рівень).

Вищий рівень – стійкий, глибокий інтерес, який охоплює широку зону діяльності поза стандартними умовами, не потребує спеціального стимулювального впливу педагога. Учень виявляє інтерес до пошукової та наукової роботи (креативний рівень).

Повноту і мобільність знань, умінь і навичок з навчальної дисципліни як самостійну, невід'ємну складову пізнавальної активності визначає Г. І. Остапенко [8]. Вона вважає, що прояв цієї якості визначається наявністю або відсутністю прогалів у знанні програмного матеріалу; здатністю переносити алгоритм розв'язку однієї задачі на іншу; ступенем оволодіння знаннями, уміннями та навичками поза програмою.

Враховуючи існуючі зв'язки та залежності між ознаками пізнавальної активності, їхній комплексний прояв у процесі навчання, визначаємо такі рівні сформованості пізнавальної активності [1, с. 47].

Нульову активність констатують у разі відсутності ініціативності, прояву учнівської самостійності, наявності суттєвих прогалин у знаннях, несформованості умінь переносити один раз побудований алгоритм розв'язування задачі на аналогічну задачу.

Репродуктивну активність виявляють через стимульно-продуктивний рівень пізнавальної ініціативності, копіювальну самостійність, знання програмного матеріалу в межах підручника, недостатню сформованість умінь переносити один раз побудований алгоритм розв'язування на аналогічну задачу.

Пошукова активність характерна для учнів, які виявляють евристичний рівень пізнавальної ініціативності, трансформуючу самостійність, глибоке знання програмного матеріалу, здатність здобути суб'єктивно нову інформацію у процесі самостійної трансформації відомої орієнтовної системи типової дії та побудови суб'єктивно нової орієнтовної основи для розв'язування нетипової задачі.

Творча активність виявляється через креативний рівень сформованості пізнавального інтересу, творчу самостійність, ґрунтовне знання програмного матеріалу, володіння елементами знань і навичок понад програму, здатність самостійно конструювати об'єктивно нову орієнтовну основу діяльності, у процесі виконання якої одержується об'єктивно нова інформація.

Показники, за якими можна виявити пізнавальну активність учнів:

І. Різноманітні прояви, що характеризують розумову (мислительну) активність учнів:

а) питання (запитання) учнів як результат активного і глибокого пізнавального процесу. Вони засвідчують про орієнтування в знаннях, розумову активність школярів, намагання проникнути в сутність об'єкта вивчення явища, події, зміст навчального предмета. Високий рівень розвитку пізнавальної активності характеризується намаганням досягнути першопричину, знайти відповіді на ті запитання, які зацікавили, і це стає потребою;

б) намагання учнів за власним бажанням, а не за вказівкою вчителя, брати участь в обговоренні питання, доповнювати та виправляти відповіді товаришів. В цьому випадку підняті руки, кількість і характер відповідей учнів, безумовно, слід вважати ознакою наявності в них пізнавальної активності.

в) зосередженість мимовільної уваги. Вона може бути показником активності й зацікавленості. Часті відволікання учнів на уроці та зауваження

вчителя є негативним показником ставлення учнів до предмета, відсутності пізнавальної активності.

г) характер процесу діяльності: готовність до дії чи байдужність до завдання; рівень виконання пізнавального завдання – самостійно, за взірцем, шляхом переписування з дошки готового вирішення; ставлення до процесу своєї діяльності – уважний чи розсіяний, зацікавлений чи байдужий; результат виконаного пізнавального завдання – глибина, обґрунтованість, оригінальність або вузькість і примітивність у підході.

II. *Емоційні прояви учнів, які можна зафіксувати в процесі спостереження:*

а) мовні реакції, обмін думками із сусідами по парті. Зазвичай ці реакції пов'язані з появою чогось несподівано нового, того, що здивувало уяву школяра, або коли звичайний об'єкт чи явище учень побачив в новому аспекті, який поповнив його знання про цей об'єкт чи явище;

б) особливі емоційні післядії – тиша, що свідчить про схвильованість, захопленість висловленими думками, судженнями;

в) адекватність реакцій учнів на події, що відбуваються в класі – сміх у відповідь на гумор та курйозні ситуації; міміку, що відтворює гнів, радість, розпач, розумове напруження.

Отже, пізнавальна активність – один з головних критеріїв якості підготовки учнів, а ефективне її формування можна забезпечити тільки за умов спеціальної організації пізнавальної діяльності тих, хто навчається. Результати проведеного дослідження дають підстави зробити висновок, що провідним критерієм сформованості пізнавальної активності є системність знань і умінь. По-перше, вона відображає єдність усіх компонентів пізнавальної активності; по-друге, поєднує різні характеристики якості знань і умінь (повнота, мобільність, усвідомленість, тривалість, якість, гнучкість тощо); по-третє, відображає динамічність знань, умінь: від відтворення до творчості; по-четверте, охоплює єдність теоретичної і практичної діяльності учня.

Подальше дослідження цієї проблеми вважаємо доцільним, адже формування та розвиток пізнавальної активності учнів є саме тим явищем, яке здатне активізувати навчально-виховний процес у школі.

---

1. *Алексєнко Т. А.* Формування пізнавальної активності студентів в умовах блокової організації навчання: Дис. ... канд. пед. наук. К., 1995.

2. *Бойко Н. О.* Дидактичні умови формування пізнавального інтересу у школярів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Х., 1999.

3. *Гончарук П. А.* Психологія навчання. К., 1985.

4. *Гаврилова Г. Л.* Формирование профессиональной самостоятельности у будущего учителя в процессе обучения в вузе: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Казань, 1992.

5. *Камишина В. А.* Педагогічні умови формування пізнавального інтересу до іноземної мови в учнів з посередньою успішністю (на матеріалі цікавої граматики англійської мови): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 1997.

6. *Кашин С. А.* Методы педагогического стимулирования: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 1984.

7. *Морозова Н. Г.* Учителю о познавательном интересе. М., 1979.

8. *Остапенко А. И.* Формирование познавательной активности студентов в процессе их совместной учебной деятельности. Дис. ... канд. пед. наук. К., 1989.

9. *Половникова Н. А.* Система воспитания познавательной самостоятельности школьников. Казань, 1975.

10. Пути, средства повышения познавательной активности учащихся: Сб. науч. трудов. Рязань, 1986.

11. *Смагин В. И.* Выделение и актуализация опорных знаний в процессе творческой познавательной деятельности школьников: Сб. науч. трудов ХГПИ им. Г. С. Сковороды / Под ред. В. И. Лозовой. Харьков, 1988.

12. *Тряпицына А. П.* Некоторые особенности творческой, учебно-познавательной деятельности старшеклассников. Сб. науч. трудов ХГПИ им. Г. С. Сковороды / Под ред. В. И. Лозовой. Харьков, 1988.

DEVELOPMENT OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Romana Ignatova

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, UA-79000 Lviv, Ukraine*

The article gives the definition of cognitive activity, cognitive self-dependence and interest. It analyzes the component structure of cognitive activity, defines the levels of each component development, their profound characteristics and substantiates the methods of their diagnostics.

Key words: cognitive activity, cognitive self-dependence, cognitive interest and initiative.

Стаття надійшла до редколегії 16.10.2003
Прийнята до друку 28.01.2004